

OP DE VLUCHT VOOR IDEALEN?

FEMINISTISCHE ANTROPOLOGIE ONDER VUUR

Joke Schrijvers

Running away for ideals? Feminist anthropology under attack

This article deals with internal refugees in Sri Lanka and focuses on the researcher's struggle with feminist-anthropological ideals of research and representation. Three dilemma's - by now 'classic' in feminist anthropology - are discussed against the background of doing research in a country torn apart by civil war: first, how does one remain loyal to the ideals of transformative research in the interest of women, when conflicts due to ethnic relations appeared to deserve primary attention. Secondly, how does one find a balance between the concern for the refugees and the distance necessary to survive both academically and emotionally. Thirdly, how does one maintain the ideal of a relationship based on equity with the subjects of one's research, when those persons have to live like cattle packed together in refugee camps. Did the situation of war force the researcher to adopt a more established, orthodox research methodology, or could she find ways to follow her feminist-anthropological ideals of research? The article, written in a personal, reflexive style advocates the combination of a political stand and a multidimensional approach. Particularly in conflict situations, the researcher must critically examine whose interests she supports, directly or indirectly, and whose voices will be heard in the academic and political world as a result of her research.

Mijn bijdrage¹ aan dit themanummer over feministische antropologie, kennisvorming en representatie speelt zich af tegen de achtergrond van oorlog en geweld. Dat is een situatie waarmee antropologen steeds meer te maken krijgen gezien het stijgend aantal interne gewapende conflicten sinds het einde van de zogenaamde koude oorlog. Niet alleen buiten Europa, ook daarbinnen hebben regeringen groeiende problemen met een deel van hun eigen burgers die in opstand komen tegen discriminatie, het recht op eigen taal en religie opeisen, meer autonomie of zelfs een eigen grondgebied willen. Antropologisch onderzoek van conflict- en geweldsituaties staat theoretisch en methodologisch nog in de kinderschoenen (Nordstrom & Robben, 1995; Brandt, 1996). Ik vind het een uitdaging, juist vanuit feministische idealen, hierover na te denken. Deze idealen geven immers uiting aan het verlangen naar fundamentele maatschappelijke transformatie, naar een vrouwvriendelijke, meer gelijkwaardige, rechtvaardige en dus betere wereld. Dit lijkt totaal haaks te staan op de oorlogsrealiteit van geweld, angst, verkrachting en destructie. In oorlogstijd ontstaan juist overtrokken constructies van mannelijkheid en vrouwelijkheid, zoals agressie van mannen en slachtofferschap van vrouwen (Moghadam, 1994). Tijdens mijn onderzoek naar de vluchtelingenproblematiek in Sri Lanka trof het mij dat vluchtelingenvrouwen in het heersende discours óf niet voorkwamen als aparte categorie, óf als de meest

hulpbehoeftigen werden voorgesteld. Dit terwijl vrouwen in de kampen, volgens mijn eigen waarneming, zo vaak het sterkste waren, praktisch en mentaal, terwijl veel mannen apathisch waren geworden. Waren vluchtelingenvrouwen nu slachtoffers of juist sterke *survivors*, of waren dit allebei overtrokken representaties?

In Sri Lanka is sinds 1983 een burgeroorlog gaande tussen de regering, die door de Singalese meerderheid wordt gedomineerd, en een militante afscheidingsbeweging van de Tamil minderheid, de zogenaamde Tamil *Tigers*. Dagelijks stijgen de aantallen burger-slachtoffers en vluchtelingen, waaronder veel vrouwen en kinderen. Tegelijkertijd worden er steeds meer meisjes door de *Tigers* gerecruteerd om als kaders en zelfmoordcommando's te participeren in de strijd om een eigen Tamil grondgebied. Mijn onderzoek richtte zich op het samenspel van gender en etniciteit in de vorming van nieuwe identiteiten (Schrijvers, 1997).

In deze bijdrage zal ik ingaan op mijn worsteling met feministische idealen van onderzoek en representatie, en de dilemma's die daaruit voortkwamen. Kon ik die idealen trouw blijven terwijl Sri Lanka uit elkaar werd gescheurd door burgeroorlog? Terwijl een situatie ontstond waarin vroegere genderidentiteiten die ik als onderdrukkend had gezien – mannen als gezagsdragers en kostwinners tegenover vrouwen als beschermde en in hun bewegingsvrijheid beperkte

huisvrouwen – juist *door de oorlog* vervangen werden door alternatieven: vluchtelingen vrouwen als *survivors par excellence*, en *Tiger* meisjes als voorvechtsters van de Tamil natie? De dilemma's die ik beschrijf zijn 'klassiek' te noemen voor de feministische antropologie, maar werden door de oorlogssituatie aangescherpt.

Ik ging ten eerste twijfelen aan mijn eigen idealen van feministisch, transformatief onderzoek en aan mijn principiële stellingname voor en loyaliteit met 'vrouwen' als sociale categorie. Als ik al, hoe bescheiden ook, met dit onderzoek zou kunnen bijdragen aan het vredesproces, hadden vrouwen dan wel de prioriteit? In deze oorlogscontext leken de gewelddadige machtsverhoudingen tussen etnische groepen alle andere posities en identiteiten – ook gender – te overheersen. Ten tweede worstelde ik met het dilemma hoe ik een evenwicht kon vinden tussen mijn betrokkenheid bij het leven van de vluchtelingen die ik ontmoette, en de distantie die noodzakelijk was om zelf emotioneel en wetenschappelijk te overleven. Ten derde vroeg ik mij af hoe ik mijn feministische ideaal van een gelijkwaardige relatie tussen onderzoeker en onderzochten kon handhaven terwijl ik, geholpen door een tolk, alleen kortstondig met mensen kon praten die al jaren als vee op elkaar gepakt in vluchtelingenkampen leefden. Was ik door de oorlogssituatie gedwongen over te gaan tot de meer gangbare manier van onderzoek doen, waarbij vluchtelingen *objecten* zouden worden zonder enige invloed op de onderzoeksagenda? Of kon ik toch vanuit mijn transformatieve ideaal *hun* stem en perspectief richtinggevend laten zijn, en hoe dan? Ik zal niet met eenduidige antwoorden op deze vragen komen, maar laten zien hoe ik ben omgegaan met deze dilemma's, met mijn macht, onmacht en verwarring als onderzoeker.

Transformatie: wetenschap, politieke en persoonlijke stellingname

Nu het eerste vuur van de gevechten om tot de *mainstream* door te dringen is gedoofd, zijn er verschillende posities in te nemen binnen de feministische antropologie. Deze variëren van relatief gedistantieerd genderonderzoekerster die zichzelf liever niet als feministe presenteert, tot geëngageerd feministe voor wie antropologisch onderzoek principieel ook politieke stellingname impliceert. Dit geldt natuurlijk ook voor feministische studies meer in het algemeen. Zo zegt Morwenna Griffiths (1995, p.190) in haar studie over identiteit dat het belangrijk is het politieke in de wetenschap levend te houden. Blijkbaar signaleert zij een trend waarin dat niet meer vanzelfsprekend is. Om het politieke levend te houden, is volgens haar

een houding nodig van 'waakzaamheid, verzet en de wil onmogelijke dromen te dromen'. In de antropologie is die politieke positionering extra geladen omdat deze tak van wetenschap zich van oudsher richt op het begrijpen van 'de ander', eerst binnen een koloniale, later een post-koloniale context, waarin de relatie zelf – ander, vooral wanneer deze samenvalt met Europees – niet Europees, doortrokken is van structurele machtsongelijkheid.

Het problematiseren en veranderen van de machtsverhoudingen tijdens het doen van onderzoek en het schrijven daarover – de representatie van 'de ander' – is voor velen nog steeds de kern van feministische antropologie (zie ook de inleiding tot dit themanummer). Volgens Nancy Scheper-Hughes (1992) is het zelfs de taak van antropologen in het algemeen zich uit te spreken tegen het onrecht waarmee zij in aanraking komen. Juist door kennis voort te brengen die recht doet aan de ervaringen van vrouwen in andere culturele contexten – ervaringen die zo lang als niet relevant terzijde zijn geschoven – kunnen nieuwe begrippen en representaties ontstaan en verbindingen worden gelegd tussen theorie en verandering, tussen wetenschap en politiek.

Wanneer ik mijzelf positioneer op het terrein van de feministische antropologie, constateer ik dat ik altijd meer naar de geëngageerde pool ben getrokken door vast te houden aan de relatie tussen wetenschap, politieke en persoonlijke stellingname. Reflectie en zelfreflectie zijn daar voor mij onlosmakelijk mee verbonden (zie bijvoorbeeld Schrijvers 1983; 1985; 1990; 1991; 1993a). In mijn oratie voor de UvA, in 1992, vatte ik dit standpunt samen in wat ik de 'transformatieve benadering' noemde. Dit is een uitwerking van de kritische wetenschapsopvatting. Kritische wetenschap stelt de politieke en morele aspecten van kennis centraal: waartoe, voor wie en door wie wordt kennis geproduceerd en hoe wordt die kennis beïnvloed door de sociale klasse, het ras, de sekse, de cultuur en de historische periode waartoe de producenten van kennis behoren? Wie zijn de objecten, de 'anderen', over wie, zonder, voor, of ten koste van wie kennis en techniek worden ontworpen (Schrijvers 1992, p.35)? Feministische antropologie is door de kritische wetenschap geïnspireerd, en beide zijn beïnvloed door het postmodernisme, waardoor heersende 'claims op de waarheid' vergaand zijn gedeconstrueerd. Op één punt handhaven kritische wetenschappers echter een bestaand paradigma, namelijk de tweedeling tussen denken en doen, tussen theorie en actie, kennis en verandering. Expliciete betrokkenheid, en zeker directe actie, horen niet bij dit discours en zijn zelfs wat verdacht. Alles dient gedeconstrueerd te worden door een afstand bewarend subject. Daarin, precies op dat punt van kennis en verande-

ring, ga ik niet mee met het heersende postmoderne discours. Deze keus is in de eerste plaats ingegeven door mijn feministische onvrede met de status quo. Kenmerkend voor de transformatieve benadering zoals ik die voorstel is

‘de keuze, intellectuele bemiddelaar te zijn in een veranderingsproces van onderop, allereerst door inleving in het perspectief en de belangen van degenen voor wie je als onderzoeker in de gegeven context kiest (...) Je kunt er dan niet omheen je als intellectueel af te vragen waar je persoonlijk voor staat en – al is het maar in de kleinste zaken – te proberen je kritiek en idealen om te zetten in de dagelijkse wetenschapspraktijk.(...) Leidraad blijft de vraag, welke veranderingen je – direct of indirect – met kennis wilt ondersteunen(...) Kenmerkt de kritische benadering zich door deconstructie van noties uit verleden en heden, de transformatieve benadering voegt daar reconstructie aan toe, op basis van betrokkenheid bij het leven van nu en mede-verantwoordelijkheid voor de toekomst die nu begint’ (Schrijvers 1992, p.37,38).

Je afvragen ‘waar je persoonlijk voor staat’ ... Mijzelf die vraag stellend, blijf ik steeds weer primair te kiezen voor de belangen van vrouwen – al is deze categorie heel wat complexer en problematischer, met meer lagen en dimensies, dan ik twintig jaar geleden aannam. Ik zal dit hieronder met betrekking tot mijn vluchtelingenonderzoek verder uitwerken.

Stellingname: feministisch onderzoek onder vuur

In mijn eerdere werk met Singalese boerinnen en landarbeidsters in Sri Lanka, tussen 1977 en 1986, kon ik onderzoek en actie voor verbetering van de levensomstandigheden van vrouwen uit verarmde families met elkaar verbinden (zie bijvoorbeeld Schrijvers, 1985; 1993b). Ik ben nu, denk ik, realistischer en bescheidener in wat bereikt kan worden met kennisoverdracht en actie, zeker waar het gaat om politieke transformatie. Niet alleen heb ik nu veel minder tijd dan vroeger om zelf actie-gericht onderzoek te doen. Mijn grotere terughoudendheid ten aanzien van het koppelen van onderzoek en actie heeft zeker ook te maken met mijn recente onderzoekservaringen in het door oorlog geteisterde Sri Lanka.

Vanaf 1993 heeft mijn onderzoek daar, zoals gezegd, betrekking op de problematiek van interne vluchtelingen. Dit zijn mensen die als gevolg van de burgeroorlog zijn gevlucht en in eigen land een onderkomen hebben trachten te vinden – feitelijk zijn zij vluchtelingen, maar volgens de internationale V.N. wetge-

ving hebben mensen die binnen eigen land zijn gebleven niet de *status* van vluchteling met het daarbij behorende recht op bescherming. De officiële term is *Internally Displaced People* oftewel IDP's (in het Nederlands *ontheemden*) – termen die hen representeren als passieve afgeleiden van onbenoemde krachten, waardoor bovendien een koppeling wordt aangebracht tussen *places* en *people* alsof die natuurlijkerwijs met elkaar zijn verbonden (vergelijk Stepputat, 1994). Ik spreek dan ook liever van *interne vluchtelingen* – wat onmiddellijk naar hen als actoren verwijst, en naar de politieke en juridische context van hun bestaan.

Dit is een voorbeeld van de macht van het woord en van de keuze hoe daarmee om te gaan. Representatie is verweven met politieke stellingname, maar ook met methodologie: de wijze waarop ik deze mensen wil afbeelden hangt samen met mijn beslissing hen in mijn onderzoek als *subjecten* tegemoet te treden, als medemensen naar wie ik wil luisteren en die mede bepalen welke problemen het onderzoeken waard zijn en welke begrippen daarbij van belang zijn. Representatie is uiteindelijk verbonden met epistemologische keuzen: hoe wordt kennis – in dit geval omtrent vluchtelingen – gevormd en om welk soort kennis gaat het hier: ‘the ontics of violence – the lived experience of violence – and the epistemology of violence – the ways of knowing and reflecting about violence – are not separate’ (Nordstrom & Robben, 1995, p.4). In dit geval gaat het mij om kennis waarin de perspectieven en verhalen van vluchtelingen uitgangspunt zijn en richting geven. Mijn onderzoeksvragen zijn allereerst hoe vluchtelingenvrouwen, mannen en kinderen overleven – letterlijk en figuurlijk. Daarbij probeer ik te begrijpen hoe verschillende constructies van mannelijkheid en vrouwelijkheid en van genderverhoudingen, in samenhang met etnische identiteit, tijdens de oorlog in het bestaan van vluchtelingen ingrijpen en hoe deze noties verweven zijn met de oorzaken en gevolgen van de strijd. Deze benadering die uitgaat van de mensen zelf wijkt nogal af van wat gangbaar is in onderzoek en hulpverlening met betrekking tot vluchtelingen. In het heersende discours wordt nog steeds goeddeels ‘over en zonder’ de vluchtelingen bepaald wat er onderzocht wordt en welke hulp zij al of niet krijgen. Zo’n benadering bevestigt en bestendigt hun gemarginaliseerde onderklasse-bestaan, terwijl onderzoek en actie ook gericht kunnen zijn op het vergroten van hun eigenwaarde en zelfredzaamheid.

Ik vind dit onderzoek onder mensen die in eigen land zijn gevlucht, nadat ze vaak onbeschrijfelijke gruwelijkheden hebben meegemaakt, zwaar – niet alleen intellectueel gezien, maar ook fysiek en emotioneel. Ik

vind het moeilijk een koers te bepalen waarbij ik naar mijn gevoel zinvol bezig blijf zonder mijzelf en anderen in gevaar te brengen. Want 'zinvol' tegen deze achtergrond is al gauw politiek gekleurd, en politieke stellingname in een oorlogssituatie brengt gevaar met zich mee, in de eerste plaats voor de mensen uit het land zelf. Het is eigenlijk een voortdurend schipperen met mijn idealen: wat kan ik bijdragen door mijn onderzoek, voor wie, waartoe, wat zijn de risico's, en voor wie? Ik zal hieronder proberen enig inzicht te geven in het soort keuzen waarvoor ik stond en die alle te maken hebben met de relatie tussen mijzelf en 'de ander' en de representatie daarvan, dus met de kern van de feministische antropologie.

Onderzoek 'met', 'voor' of 'naar' vluchtelingen?

In 1993 ging ik voor enkele maanden onderzoek naar Sri Lanka. De verhoudingen tussen de drie belangrijkste etnische groepen – de Singalezen die domineren met 74 procent en de twee minderheidsgroepen, de Tamils (18 procent) en de Moslims² (7 procent) – waren dramatisch verslechterd. Sinds mijn eerste onderzoek in 1977-78 was het land verscheurd geraakt door twee burgeroorlogen, er waren tienduizenden doden en vermisten, ruim 10 procent van de bevolking was ontheemd of naar een ander land gevlucht. De meeste vluchtelingen waren in eigen land gebleven, bij familie of in een van de circa 550 vluchtelingenkampen (door de Sri Lankaanse regering verhuuld *welfare centres* genoemd) waarin ruim 250.000 geregisteerde ontheemden woonden. Ik had besloten deze interne vluchtelingen te onderzoeken, omdat ik mij bezig wilde houden met een actueel probleem waar nog weinig over bekend was. Als antropoloog kon ik mijn expertise inzetten door aandacht te geven aan de verhalen en ideeën van vluchtelingen als *subjects*. In geen enkel discours – noch in de media, noch in onderzoek of overheidsbeleid – werd ruimte gemaakt voor wat vluchtelingen zelf te vertellen hadden. En als vrouwen al werden genoemd werden zij verbeeld als een homogene categorie passieve slachtoffers met alleen materiële noden. Alle documenten die ik over deze problematiek bestudeerde, zowel uit overheids- als uit niet-overheidskringen, waren onversneden *top-down* verhalen waaruit de hoofdpersonen, de belangrijkste actoren – vluchtelingen zelf – goeddeels waren weggeschreven.

Het politieke klimaat in Sri Lanka was in tien jaar tijd veranderd in een cultuur van angst en geweld. Nog steeds 'verdwenen' er mensen, de oorlog tussen regering en Tamil *Tigers* in het noorden was opnieuw uitgebroken, alle Tamils in de door Singalezen beheerste gebieden konden zonder meer worden

opgepakt, zij waren in feite vogelvrij. In het oosten van het land, waar ongeveer evenveel Tamils als Moslims woonden, hadden beide bevolkingsgroepen, opgehitst door politieke leiders, elkaar afgeslacht (Schrijvers, 1996).

Ik moest met een tolk werken omdat ik weliswaar wat Singalees maar geen Tamil sprak (de taal van zowel Tamils als Moslims). Het was moeilijk een geschikte vrouwelijke tolk te vinden, iemand die op dezelfde golfengte zat en die bereid was met mij de vluchtelingenkampen in te gaan, niet alleen in de hoofdstad maar ook dichterbij de oorlogsgebieden. Pas na een maand (mijn onderzoeksvlof was maar vier maanden!) had ik een jonge vrouw gevonden die dit wilde en kon. Ik had haar zo veel mogelijk over het onderzoek uitgelegd en we zouden de eerste dag als proef beschouwen. Na een dag werken in een groot vluchtelingenkamp was ik enthousiast over haar, maar toen deelde ze me mee dat zij ervan afzag. Ze had eerder meegewerkt aan een paar *fact-finding missions* voor mensenrechtenorganisaties en kon er niet meer tegen om de mensen naar hun ellende te vragen zonder enige vorm van directe hulp te bieden. Ze bleef vriendelijk en beleefd, maar het was duidelijk dat ze impliciet mijn onderzoek veroordeelde als immoreel en irrelevant. Daar stond ik, vanwege mijn actiegerichtheid door gevestigde academische collega's in Nederland wel eens denigrerend uitgemaakt voor vormingswerker, nu na een dag ontslagen door mijn tolk omdat ik niet voldoende op hulpverlening was gericht!

Methodologisch was het lastig de juiste aanpak te vinden. Door mijn latere tolken – een moeder met haar achttienjarige dochter die ik tenslotte had gevonden – kon ik wat met mensen in vluchtelingenkampen praten. Het was onmogelijk zelf in een kamp te gaan wonen – we zouden geen toestemming hebben gekregen (ik mocht van de overheid zelfs geen foto's maken), nog afgezien van het feit of we dit hadden kunnen volbrengen. Zo moesten we het zien te doen met bezoeken van steeds een paar uur. Ik bleef veel meer buitenstaander dan ik had gewild, ook omdat ik de taal niet sprak, waardoor wij elkaar niet voldoende konden leren kennen. Zo bleef het gevaar dat ik de vluchtelingen te oppervlakkig en veel te veel als een homogene categorie zou afschilderen, terwijl zij ruimte hielden om mij in de categorie van wel-doener te plaatsen. Velen benaderden mij met de verwachting dat ik, zoals de vertegenwoordigers van niet-gouvernementele organisaties, was gekomen om hen op een direct herkenbare manier te helpen. Soms bliezen zij het ellendige van hun situatie voorzover mogelijk nog op, in de hoop dat ik dan zou helpen en op zijn minst kleren of geld zou geven.

In feite had ik er juist in dit onderzoek bewust voor gekozen om het imago van hulpverlener te vermijden

(cf. De Waal, 1993). Ik wilde onbelast door de hiërarchie van het 'helpen' proberen een zo gelijkwaardig mogelijke relatie te krijgen met vluchtelingen. Later, toen sommigen van hen mij beter leerden kennen, merkte ik dat zij dit waardeerden. Niet eerder, zo vertelden ze mij, hadden ze meegemaakt dat een buitenstaander verschillende keren terugkwam in het kamp, uren bij hen kwam zitten en uitvoerig luisterde naar wat zij ook maar te vertellen hadden. Het gaf hun de mogelijkheid zichzelf en hun geschiedenis naar mij toe te definiëren. Dit hielp hen om hun identiteit en eigenwaarde op te bouwen, wat een diepe behoefte bleek te zijn. Gezien hun eigen nadruk op het belang van een beginnende relatie met mij waarin zij het gevoel kregen weer *iemand* te zijn (in plaats van een te verwaarlozen *nobody*), denk ik dat dit belangrijker voor ze was dan wanneer ik hen aan gebruikte kleren of een naaicursus had geholpen. Gebruikte kleren kregen ze al van de middenklasse dames in Colombo, en voor de verkoop van naaiprodukten was er nauwelijks een markt. Paradoxaal genoeg was mijn besluit om niet in de hulpverlenersrol te belanden voortgekomen uit mijn ideaal van transformatief onderzoek, het ideaal intellectuele bemiddelaar te zijn in een veranderingsproces in het belang van de mensen voor wie ik in deze context had gekozen – de vluchtelingen zelf. Maar de vluchtelingen vormden natuurlijk geen homogene categorie. Hoe kon ik kiezen aan wiens kant ik stond – die van Tamil of Moslim vluchtelingen, lagere of hogere kasten en klassen, vluchtelingen uit het noorden of uit het oosten, mannen, vrouwen of kinderen? Als vluchteling was iedereen zijn huis en bezit kwijtgeraakt, maar er was meer: de mensen hadden hun *identiteit* verloren, ze waren voor de buitenwereld alleen nog maar een uniform stel hulpbehoevende slachtoffers, onder curatele van de regering gesteld en in vluchtelingenkampen op elkaar gepakt. In het begin zag ik alleen chaos in de kampen, iedereen lag, zat of liep door elkaar, er was stank, lawaai, gebrek aan alles. Het ergste waren de grote opvanghallen die collectief door een paar honderd mensen werden bewoond. Families hadden enkele vierkante meters, van elkaar gescheiden door koffers, dozen en touwen waarover ze hun kleren hadden gehangen. Elk vierkantje leek identiek aan elk ander. Ik voelde voornamelijk mijn eigen schaamte, terwijl ik daar rondliep als een voyeur.

De verhalen van de mensen waren een aaneenschakeling van geweld, dat wil zeggen van de *gevolgen* ervan. Het geweld zelf bleef in een groot zwijgen verhuld. Bij herhaling waren er in de verhalen onbekenden die man, broer of zoon meenamen. Mannen die openlijk werden vermoord of voor altijd 'verdwenen'. Moeders, dochters en zussen die moesten zien te over-

leven met de kinderen. Zoons en dochters die tijdens de vlucht of in de kampen dood gingen, door ziekte of oorlogsgeweld, of die net als hun vaders 'verdwenen': door een van de militante groepen gerecruteerd en nooit teruggekomen. Na een aantal gesprekken leek alles hetzelfde – de vorm en het ritme van de vertellingen, het voortdurend op de achtergrond aanwezige geweld en de angst, het verlies van man en zonen, de noodzaak als vrouw alleen verder te moeten en voor de overlevenden te zorgen, het bodemloze verdriet, de verwarring over gebeurtenissen, chronologische volgordes, jaartallen. Wanneer ik een paar uur achter elkaar had geluisterd moest ik weg, aan het eind van een dag onderzoek kon ik niet meer. Steeds vaker kreeg ik de neiging ermee op te houden, op de vlucht te gaan voor mijn eigen idealen van transformatief onderzoek. Ik vroeg mij herhaaldelijk af waarom ik niet een wat gezelliger onderwerp had uitgekozen, zoals batik of inheemse dans.

Pas na een tijd, terug in Nederland toen ik meer afstand had kunnen nemen, realiseerde ik me dat de verhalen veel minder op elkaar leken dan ik eerst dacht. Ik las nu nuances die ik eerst niet opmerkte, ontdekte dat de verhalen heel verschillende elementen bevatten, verschillen al naar gelang de regio van herkomst, de etnische en sociaal-economische achtergrond, de leeftijd en gezinsfase van de verteller. Door ze te contextualiseren in het geheel van mijn kennis over de situatie, die natuurlijk ook groter was geworden, kregen de verhalen reliëf en betekenis die mij eerder ontgingen. Op zichzelf is dit inherent aan antropologisch onderzoek, maar in de context van oorlog is het spanningsveld tussen betrokkenheid en distantie en de noodzaak daarmee om te leren gaan nog geprononceerder.

Intellectuele bemiddelaar

Tijdens het onderzoek ging ik twee keer voor een week naar het oosten – een gebied dat nadat het door de regering was heroverd op de Tamil *Tigers*, net weer gedeeltelijk was opengesteld (er waren vijftien controleposten van het leger tussen Colombo en Batticaloa). Er was hier een totale chaos van geweld geweest, waarvan de verwoeste huizen nog getuigden. Angst was voelbaar als een zware deken die alles toedekte. De Tamil bevolking was afgeslacht door de *Indian Peace Keeping Force*, de *Special Task Force* en het leger, en Tamils en Moslims hadden elkaar afgemaakt op instigatie van de *Tigers*. Na een week praten met mensen die zonder uitzondering door de oorlog waren getraumatiseerd, en met hulpverleners, mensenrechtenactivisten, bestuurders en politici, was ik volledig gevloerd. Ik herinner me hoe mijn tolk en ik op een namiddag in een auto op weg naar huis tegelijk in tra-

nen uitbarstten. Ik had steeds meer begrip voor de eerste tolk die niet aan mijn onderzoek had willen meewerken, omdat het niet gekoppeld was aan directe hulp.

Zoals in de inleiding al is aangegeven, is er nog weinig geschreven over de methodologie van antropologisch onderzoek in de context van oorlog en geweld. Hoe kun je de relatie tussen zelf en ander vorm en inhoud geven wanneer het contact zo beperkt blijft en van continuïteit en echt participerend onderzoek geen sprake is? Wat kun je, en mag je, bespreken met mensen die diepgaand getraumatiseerd zijn? Steeds opnieuw vroeg ik mij af waarom ik dit onderzoek eigenlijk bleef doen – voor wie had het zin? Aan de ene kant wilde ik uiterst voorzichtig zijn met doorvragen op pijn terwijl ik niet getraind was als therapeut, laat staan in traumabehandeling. Maakte ik niet veel meer los dan verantwoord (cf. Olujic, 1995)? Anderzijds werkte alleen al mijn aanwezigheid, mijn vermogen om open, zonder vooringenomen ideeën te luisteren, in de hand dat de mensen mij zonder verdere aansporing hun oorlogservaringen vertelden, tot in de kleinste details. Zij dwongen mij zo ongeveer te blijven luisteren. Ik kon mijn professionaliteit als antropoloog toch ook niet afleggen? Uiteindelijk koos ik ervoor te blijven luisteren en wat ik hoorde door te geven – aan mensenrechtenorganisaties, leden van de vrouwenbeweging, beleidsmakers, journalisten en wetenschappelijke fora. ‘Intellectuals can act as intermediaries (...), can lend their voices on behalf of those who have witnessed and lived through the macabre... *Not to do so is an “act of indifference”, a hostile act*’ (Green, 1995, p.108, nadruk JS). Ik speelde informatie over bloedbaden in het oosten door aan de *University Teachers for Human Rights*, een mensenrechtenorganisatie die met gevaar voor eigen leven zo veel mogelijk feiten documenteert. Ik legde contacten met een Moslim onderzoeker die zich inzette voor het lot van de Moslim vluchtelingen. Ik werkte samen met een kleine, multi-etnisch samengestelde niet-gouvernementele organisatie van en voor vluchtelingenvrouwen. Ook raakte ik betrokken bij het protest tegen de sluiting van een vluchtelingenkamp, waaraan ik eerder refereerde. Zo deel te nemen aan directe actie leerde mij niet alleen meer over alle machtsverhoudingen. Het leverde ‘etnografisch materiaal’ (wat een term in deze context!) dat veel meer directheid, diepgang en betekenis had dan de eerdere interviews, waardoor ik alleen gefragmenteerde reconstructies van de geleefde werkelijkheid kreeg. Ook al kon ik in een land in oorlog bepaald niet het transformatieve onderzoek doen waarvoor ik het liefst zou kiezen, mijn idealen bleven een richtlijn, al was het maar een richtlijn voor kritische zelfreflectie (Schrijvers, 1995a).

Weer terug in Colombo leerde ik een aantal vluchtelingen beter kennen. Ik had mij beperkt tot drie kampen, twee voor Tamils en een voor Moslims. Mijn eerste indruk van louter verwarring en chaos, van massa’s opeengepakte slachtoffers, was al snel veranderd. Ik raakte onder de indruk van de volharding waarmee mensen – soms na een vluchtelingenbestaan van tien jaar – vorm gaven aan hun leven, de creativiteit waarmee ze orde in hun bestaan brachten. Een eenmalige bezoeker kan niet aan een mensenmassa in een grote hal zien hoe deze in feite is ingedeeld in sociaal gedefinieerde ruimtes, waar iedereen haar of zijn plek heeft op basis van regionale, sociaal-economische of kastenachtergrond. Je weet niet hoeveel mensen overdag uit werken zijn en ’s nachts illegaal komen slapen omdat zij, verdacht van banden met de *Tamil Tigers*, door de politie worden gezocht. Politieke banden zijn letterlijk een kwestie van leven of dood: de Tamil kampen werden een tijd geleid door een anti-*Tiger* partij die in genade was bij de regering en die buitengewoon wreed optrad tegen niet-partijleden. Pas na een tijd begrijp je waarom mensen het bestaan in deze onmenselijke omstandigheden verkiezen boven terugkeer naar huis, omdat er meer kans van overleven is en minder kans dat je zoon of dochter geronseld wordt door de *Tigers*. De kampen waren geordende gemeenschappen geworden, met informele kleuterschooltjes en religieuze rituelen, waar feest werd gevierd wanneer een meisje haar eerste menstruatie had gehad. De twee organiserende principes die het meest in het oog sprongen waren etniciteit en gender, die de basis vormden voor de verdeling van mensen over de kampen en van de werkverdeling binnen de kampen. In het Moslim kamp, bijvoorbeeld, sliepen de mannen ’s nachts in de gang, terwijl de deur naar de zaal waar de vrouwen en kinderen sliepen stevig op slot zat. ‘Wij zijn Moslims,’ legden de mannen me uit. De kuisheid van hun vrouwen was voor hen het beginsel van hun Moslim-zijn. Hier bleek duidelijk hoe gender en etniciteit onlosmakelijk gekoppeld zijn, of sterker nog: hoe gender en genderverhoudingen de kern vormen van etnische identiteit, en hoe dat met name door de mannen uit een bepaalde gemeenschap als cruciaal wordt ervaren.

In de dagelijkse overleving in de kampen leken vrouwen het sterkst, zij hadden tenminste nog hun identiteit als moeder en *caretaker* behouden. Structureel gezien was voor mannen de breuk met alles waaraan zij hun identiteit ontleenden groter: zij waren hun werk, hun land, hun huis, hun status, alles kwijt. Alcoholisme onder de mannen was een enorm probleem, wat vaak na donker tot geweld in de kampen leidde. Gaandeweg realiseerde ik me dat vrouwen, hoe taai ze ook vaak wisten te overleven, structureel aan het kortste eind trokken: vrouwenmishandeling,

verkrachting en ongewenste zwangerschappen waren onderdeel van het bestaan in de kampen, vrouwen stonden nog steeds formeel onder gezag van mannen en participeerden niet in (zelf)organisaties of pressiegroepen in de vluchtelingenkampen (Schrijvers, 1997). Het was verwarrend, hoe kon ik deze vrouwen recht doen? Waren zij nu sterke *survivors* of toch de slachtoffers zoals zij in de rapporten van niet-gouvernementele organisaties werden afgeschilderd? Deze documenten – als die al betrekking op vrouwen hadden – vervormden hen tot *vulnerable groups*, tot behoeftige slachtoffers. En toch waren zo opvallend veel vrouwen in de kampsituatie, maar ook wanneer zij naar de verwoeste gebieden waren teruggekeerd, sterk en creatief en in staat nieuwe invullingen aan vrouwelijkheid te geven. Juist voor Tamil en Moslim vrouwen was dit opmerkelijk, omdat 'vrouwelijkheid' in beide gemeenschappen van oudsher voorschrijft dat vrouwen thuis blijven als huisvrouw en zich – zeker naar buiten toe – onderwerpen aan het gezag en de 'bescherming' van mannen. Natuurlijk is dit een ideaal dat met name in de Tamil gemeenschap voorheen alleen door de midden- en hogere klasse werd nageleefd. Veel Tamil vluchtelingenvrouwen in de kampen, vooral degenen afkomstig van de plantagesector, hadden eerder al buitenshuis moeten werken. Maar ik sprak ook vrouwen die voordien nog nooit voor geld hadden gewerkt. Ook al deden zij nu werk van laag aanzien, als hulp in de huishouding of als inpakster in een fabriekje, zij voelden zich in hun eigenwaarde gesterkt nu zij het waren door wie hun gezinnen genoeg te eten hadden. Hoe kon ik balanceren tussen deze twee extreme representaties – vrouwen als slachtoffers, als de meest kwetsbaren en gemarginaliseerden onder de vluchtelingen, of vrouwen als dé sterke *survivors* bij uitstek? Geen van beide representaties deed recht aan de complexe, vaak tegenstrijdige realiteit zoals die door deze vrouwen werd ervaren. Moest ik het houden bij een collage van al die verschillende ervaringen en verhalen? Maar wat moest ik dan met mijzelf als feministe beginnen, hoe zat het met mijn stellingname? Had ik nog wel reden in al deze ellende *principieel* de kant van vrouwen te kiezen? En hoe pasten mijn feministisch-antropologische (zelf)reflecties in deze context van ontbering en geweld – kon ik die reflecties maar niet beter helemaal achterwege laten?

Tussen oorlog en idealen

Na een paar maanden onderzoek realiseerde ik me dat mijn beeld van Sri Lanka radicaal verschilde van wat ik vijftien jaar eerder ten tijde van mijn eerste onderzoek onder Singalezen in een boerengemeenschap had gezien en beleefd. Niet alleen Sri Lanka en mijn

onderwerp van onderzoek waren veranderd, ikzelf had een andere kijk gekregen. Mijn loyaliteit ten opzichte van vrouwen en sociaal-economisch kwetsbare groepen had zich verbreed tot loyaliteit ten opzichte van de politieke minderheden, de Tamils en de Moslims. Gender en etniciteit, nauw verweven met elkaar, waren in mijn perceptie de cruciale differentiërende principes geworden, die alle waarnemingen kleurden. Dat maakte de te onderzoeken werkelijkheid meer-dimensionaler en complexer. Tegelijkertijd was, paradoxaal genoeg, mijn perspectief ook doorzichtiger – het was definitief onmogelijk geworden om 'vrouwen' en 'etnische groepen' los van elkaar als analytische categorieën te construeren. Het ging om de *gegenderde* constructies van etniciteit en de etnische constructies van *gender*. In de Tamil gemeenschap, bijvoorbeeld, waren de beelden en praktijken van vrouwelijkheid heftig in beweging. Nu een goed deel van de familieleden als diaspora buiten Sri Lanka woonde, in Canada, de VS, Australië of West-Europa, was de sociale controle veel minder groot. Een Tamil vriendin in Colombo, die door haar familie altijd als veel te 'vrij' was veroordeeld, vertelde dat zij nu minder last had van kritiek op haar 'onaangepaste' gedrag dan voor de oorlog. Daartegenover hoorde ik herhaaldelijk verhalen, met name van de kant van mannen, waaruit grote bezorgdheid klonk over het verval van de *family values* – waarmee in feite vooral het gedrag van vrouwen en meisjes werd bedoeld. Dit betekende dat 'mannelijkheid' ook niet meer hetzelfde was: mannen konden hun gezag over vrouwen en kinderen niet meer uitoefenen zoals vroeger. In de perceptie van vooral ouderen stond de hele Tamil cultuur en identiteit op het spel. Ik ontmoette mensen die deze denkbeelden probleemloos combineerden met een uitgesproken nationalistische trots op de jongens én meisjes van hun eigen Tamil volk, die als *Tiger* kaders en zelfmoord-commando's voor een onafhankelijke Tamil staat vochten.

Vergeleken met vijftien jaar geleden had ik niet alleen een grotere kennis over deze multi-etnische samenleving omdat ik goede vrienden en vriendinnen onder Tamils en Moslims had gemaakt en mijn onderzoek direct verband hield met etnische conflicten, maar kon ik nu ook *meevoelen* hoe het voor mensen uit minderheidsgroepen was om hier te leven. Het leek vaak of Sri Lanka een ander land was dan het land waarin ik had geleefd tijdens mijn eerste onderzoek onder Singalezen. Dat kwam niet alleen door de oorlog, het kwam door wat ik *waarnam* en dat schokte mij – welke oogkleppen had ik opgehad, welk soort kennis had ik hier tijdens vorige verblijven opgedaan? En – mezelf verder onder de loep nemend – wat wist ik, witte intellectueel, eigenlijk van de beleavingswereld van mensen uit minderheidsgroepen, bij-

voorbeeld in mijn eigen land? Een primaire vraag werd dan ook hoe ik mijn sensitiviteit voor gender-verhoudingen kon gaan verbinden met inzicht in etnische relaties en inleving in onrecht zoals mensen uit minderheden dat kunnen ervaren. Een verhaal:

Chandragandhi, een Tamil vrouw, woonde al drie jaar in een vluchtelingenkamp. Zij was zwanger van haar tweede kind. Toen haar tijd gekomen was beviel ze in een kraamkliniek van de overheid. Toen ik haar opzocht vertelde ze me hoe het was geweest. De bevalling ging vlot. Meteen na de geboorte kwam de Singalese hoofdzuster langs en zei: 'Je hebt een zoon gekregen, dat is er weer zo een. Als hij veertien is pakt hij een geweer en schiet ons allemaal dood.' Chandragandhi had niets teruggezegd. Deze zuster vertolkte in feite het politieke standpunt van de Singalese meerderheid die aan de macht is. Ze dacht dat alle Tamils potentieel gewelddadige *Tigers* zijn en dus een bedreiging voor de Singalezen. Dezelfde zuster vertelde mij even later dat 'die Tamils' in de kampen zich als konijnen vermenigvuldigen. Als het aan haar lag, werden ze allemaal meteen gesteriliseerd. Pas later hoorde ik van iemand anders dat deze vrouw haar eigen zoon, die in het Singalese leger tegen de Tamils had gevochten, in de strijd had verloren.

In dit verhaal zijn constructies van gender en etniciteit onlosmakelijk verweven: noties omtrent voortplanting, moederschap, bevolkingsbeleid, Tamils en Singalezen, en de politieke machtsverhoudingen tussen die groepen. Zonder enige twijfel koos ik nu de kant van 'de politieke minderheid' – in dit geval die van de Tamils – maar hoe kon ik mijn loyaliteit met 'vrouwen' behouden, en hoe moest ik kiezen tussen Tamils en Moslims? Was het misschien zaak om juist onderzoek te doen naar de Moslim minderheid die minstens evenzeer onder de oorlog had geleden en procentueel de kleinste en meest kwetsbare was? Van regeringswege werd nauwelijks aandacht aan hen besteed. In het oosten van het land had de oorlog zoals gezegd een paar jaar tevoren geresulteerd in gruwelijke bloedbaden tussen Tamils en Moslims. De situatie was zo explosief dat politieke manoeuvres gemakkelijk een nieuwe slachting konden ontketenen. Ik besloot in 1994 een vervolgonderzoek te gaan doen in een Moslim gemeenschap in het oosten. Moslims werden door de niet-gouvernementele organisaties daar goeddeels gepasseerd. Ik wilde weten hoe zij, weer thuis na het doorstane geweld, hun bestaan opbouwden en hoe genderverhoudingen daarin doorspeelden. Maar toen ik dat jaar een maand onderzoeksverlof had, kon ik niet naar het oosten terug – de Tamil *Tigers* hadden het gebied terugveroverd en onderzoek daar zou de mensen te veel in gevaar bren-

gen, niemand zou willen praten. Daar zat ik, met mijn transformatieve idealen!

Toch bleef ik proberen mijn onderzoeksagenda mee te laten bepalen door de veranderende situatie van vluchtelingen zelf. Begin 1998 ging ik weer voor een maand terug naar Sri Lanka. Deze keer besloot ik naar het noorden te reizen, dat eerder niet toegankelijk was. Ik kon een week doorbrengen in Vavuniya, een stadje vlak bij het oorlogsfront waar ongeveer 12.500 vluchtelingen, overwegend Tamils, in kampen woonden. Naar deze plaats waren de meeste Tamils doorgestuurd toen in 1993 de vluchtelingenkampen in Colombo werden gesloten. In wat voor situatie waren zij terechtgekomen? De vluchtelingen zaten opgesloten in semi-gevangenkampen, waar zij alleen met pasjes voor een beperkt aantal uren per dag uit mochten. Het was erger dan ik hier kan verwoorden. Mensen in de kampen die zich aan me vastklampten zodra de opzichter even de andere kant uitkeek, strakke gezichten die mij aanstaarden door de ijzeren hekken, het feit dat ik onderweg, nog voor ik een kamp in zicht kreeg, rook dat er een lag... Ik ontmoette vrouwen die ik nog kende uit een kamp in Colombo en die ondanks hun verzet waren overgeplaatst naar een van deze kampen in Vavuniya. Tot mijn eigen verbazing werden deze vrouwen in mijn representatie eerder onverwoestbaar en opgewekt, dan ingeperkt en onderdrukt – terwijl al die aspecten deel van hun leven zijn (Schrijvers, 1998). Waren deze vrouwen de *survivors* bij uitstek? Of kon ik de ellende zelf niet meer aan, moest ik eerst over hoopgevendende kanten schrijven? Was het misschien mijn protest tegen de vernederende slachtofferbeelden die ik in rapporten van toonaangevende hulporganisaties tegenkwam? Maar hoe dan te voorkomen dat ik een overtrokken constructie maakte van 'de ijzersterke vluchtelingenvrouwen' die wel voor zichzelf kunnen zorgen, waarmee ik de specifieke aandacht die nodig is voor hun situatie zou ondermijnen?

Ik kan mijn vragen niet eenduidig beantwoorden. Het is me wel duidelijk dat de relatie tussen mijzelf en deze vrouwen, de 'subject-object' communicatie, doorslaggevend was voor de kennis die daaruit voortkwam. Ik was opgetogen dat ik bij toeval deze groep vluchtelingenvrouwen, die ik al uit Colombo kende, ontmoette tussen al die 12.500 mensen, en zij waren net zo verrast als ik. Ik hoorde hun hele verhaal, wat zij de afgelopen vijf jaar hadden doorgemaakt en hoe zij nu de toekomst zagen. Zij vertelden hoe ze aan geld en eten waren gekomen, hoe ze hadden overleefd, hoe ze leden onder hun semi-gevangenschap in dit kamp. En ze gaven aan wat ze deden als een van de mannen in het kamp weer eens dronken werd en zijn vrouw in elkaar sloeg. In hun verhalen waren ze én sterk én kwetsbaar, én slachtoffer én initiatiefne-

mer. Zo konden ze mijn overtrokken representaties bijstellen.

Tot slot: op de vlucht voor idealen?

Ik zie nu heel wat beter dan twintig jaar geleden de beperkingen van wat ik als (feministisch) antropologe kan bewerkstelligen. Ik zoek het minder in een directe koppeling van onderzoek en actie, en dat is zeker beïnvloed door mijn ervaringen met onderzoek in een oorlogssituatie. Transformatie naar een 'betere wereld' willen ondersteunen met onderzoek is gecompliceerder dan ooit, niet alleen in Sri Lanka maar ook elders, in de wereld als geheel. Natuurlijk ben ik nu ook ouder, *wiser and sadder* dan toen. Ik vind de confrontatie met mijn eigen idealisme niet gemakkelijk. Wie schrijft er tegenwoordig nog zonder blikken of blozen dat zij via de wetenschap het leven van vrouwen wil verbeteren en haar kennis wil inzetten voor een betere wereld met minder geweld en meer gelijkwaardigheid? Het is niet alleen idealistisch, maar misschien wat naïef om de feministische antropologie zo expliciet met het ideaal van daadwerkelijke transformatie te blijven verbinden – zeker waar het onderzoek betrekking heeft op oorlog en geweld. Het lijkt meer bij de tijd in de huidige antropologie om verhalen te vertellen zonder dat een eenduidig standpunt wordt ingenomen – verhalen die niets willen verklaren, geen conceptuele orde willen opleggen, laat staan een *totalizing discourse* vormen waardoor de chaos van de vuile oorlog wordt verdoezeld in plaats van weergegeven zoals hij is (Nordstrom, 1995). In conflict- en oorlogssituaties kan het zelfs ronduit gevaarlijk zijn eenduidige en generaliserende interpretaties op te leggen (zie Brandt, 1996). Een probleem van de postmodern geïnspireerde 'narratieve' benadering kan echter zijn dat de onderzoeker zich toch weer verschuilt door de suggestie een neutrale, a-politieke positie in te nemen – een schijnbare neutraliteit die door de feministische antropologie juist zo fel is aangevallen. Bij scherpe politieke tegenstellingen en machtsongelijkheid, zoals in oorlog bij uitstek het geval is, speelt een 'a-politieke' houding immers de dominante partij in de kaart. In mijn onderzoek heb ik geprobeerd een combinatie te vinden van politieke stellingname en multi-dimensionaliteit waarin de perspectieven van de verschillende actoren naar voren komen. Ik sta aan de kant van vrouwen en politieke minderheden, terwijl ik tegelijkertijd beseft dat elke generalisatie een onhoudbare constructie is.

In het huidige Sri Lanka zijn het vluchtelingen uit beide etnische minderheden – Tamils en Moslims – over en zonder wie representaties worden gevormd die niet corresponderen met hun eigen ervaringen en belangen, over en zonder wie door de overheid en

door sommige 'hulpverleners' wordt ingevuld wie zij zijn en wat zij nodig hebben. En omdat deze representaties in de context van etnische onderdrukking en geweld het heersende discours óf versterken óf bekritisseren, is stellingname als onderzoeker hier een *must*. De representaties van vluchtelingenvrouwen zijn het meest verwrongen van alles. In de meeste gevallen worden zij genegeerd of als passieve slachtoffers verontmenselijkt, of er wordt een karikatuur geconstrueerd die even destructief is. Beide extremen zijn het resultaat van de vervlechting van gender met etnische relaties: het beeld van de *zielige ander* (vrouwen uit de onderdrukte minderheid) dan wel van de *gevaarlijke ander* (de sterke vrouw die behoort tot de explosieve minderheid).

Voorzover mogelijk probeerde ik het niet bij eenmalige bezoeken te laten maar relaties op te bouwen in de kampen, vooral met vluchtelingenvrouwen. Door in onze gesprekken maximaal ruimte te maken voor wat hen zelf het meeste bezighield en voor hun eigen beelden, kon ik de overtrokken representaties bijstellen en laten zien wanneer en in welke situaties zij, in hun eigen beleving, slachtoffer waren of juist aan kracht hadden gewonnen. Ik liet mijn onderzoeksagenda mede bepalen door deze vrouwen zelf, door hun belangen en perspectieven. Zo ging het in feite, hoe bescheiden ook en zonder dat ik systematisch met één groep kon samenwerken, om een proces van samenwerking waarin ik als onderzoeker de macht van het definiëren van vragen, begrippen en representaties probeerde te delen met degenen op wie het onderzoek zich richtte. Ik heb dit eerder benoemd als gedeelde definiërmacht (Schrijvers, 1991, p.170). Tariq Banuri (1990, p.99) noemt dit delen van kennis epistemologische deconcentratie – en dat is in feite de kern van de postmoderne filosofie.

Deconstructie alleen, zonder een alternatief van reconstructie en transformatie, is naar mijn gevoel te vrijblijvend, zeker bij onderzoek onder mensen in een cultuur van onderdrukking en geweld. Bovendien is het voor die mensen zelf irrelevant en misschien daarom zelfs immoreel te noemen. In Sri Lanka proberen slachtoffers van de oorlog hun gevoel van eigenwaarde weer op te bouwen en greep op hun bestaan te krijgen. Zij worstelen met klemmende vragen over hun voortbestaan, over oorzaken en gevolgen van al het geweld, inter-etnische relaties, culturele identiteit, de verhoudingen tussen mannen en vrouwen en ouders en kinderen, de politieke toekomst van Sri Lanka, de berechting van oorlogsmisdadigers, de situatie van oorlogsweduwen en ga zo maar door. En zij willen dat alle onrecht op zijn minst wordt gedocumenteerd. 'Vertel het in je land,' zei een onderwijzer in oost-Sri Lanka mij, 'vertel het in je land, want het moet buiten Sri Lanka bekend worden wat hier is gebeurd.' Ik

heb dat gedaan en blijf erover vertellen (Schrijvers, 1995b).

Onrecht en door de mensen zelf ervaren problemen kunnen als uitgangspunt worden genomen voor overtuigende wetenschapsverhalen waarin 'de ander' nabij komt. Kennis die zo wordt gegenereerd kan eventueel een door die 'ander' gewenst veranderingsproces ondersteunen. Vanuit mijn ideaal van een transformatieve benadering waarin een verbinding wordt gelegd tussen kennis en verandering ben ik geneigd het belang van mensen die 'onderaan' zitten als uitgangspunt te nemen – ook al weet ik nu beter dan ooit hoe ver verwijderd dat ideaal staat van wat ik werkelijk kan doen. In dit onderzoek waren voor mij de mensen die het meest 'onderaan' stonden in de hele dynamiek van machtsverhoudingen de vluchtelingen-vrouwen uit politieke minderheden – Tamils en Moslims. Ik koos ervoor hen niet materieel te helpen tijdens het onderzoek, omdat dit hun machteloosheid ten opzichte van mijn positie nog extra zou onderstrepen. Tot mijn verrassing bleek juist mijn immateriële betrokkenheid hen wezenlijk te raken. Dit ondersteunde hen in hun gevoel van menselijke waarde en identiteit en raakte daarmee de kern van wat deze vluchtelingen nodig hadden in de verontmenselijkte situatie waarin zij al jaren verkeerden. Het feit dat ik in de eerste plaats met vrouwen praatte, viel op en gaf hen een extra steun in de rug. Het sterkte hen in het veranderingsproces naar grotere zelfredzaamheid dat noodgedwongen door de oorlogsomstandigheden al gaande was. En waar ik kon gaf ik mijn bevindingen door naar sleutelpersonen in de vrouwenbeweging in Sri Lanka die zich richtten op etnische minderheden en vluchtelingen, aan niet-gouvernementele organisaties, betrokken regeringsambtenaren en mensenrechtenorganisaties.

Een van de belangrijkste vragen blijft voor mij welk belang vluchtelingen zelf hebben bij het soort kennis dat ik hoop bij te dragen. Dat betekent ook dat ik me steeds opnieuw afvraag op welke groepen vluchtelingen ik mij richt in de snel veranderende oorlogsrealiteit. En steeds opnieuw probeer ik te bepalen hoe ver ik wil gaan met het ontwikkelen van academische kennis die ik dankzij mijn contacten met deze vluchtelingen heb verkregen. Een voorlopige oplossing is dat ik mijn artikelen niet alleen publiceer in zogenaamd toonaangevende tijdschriften, maar in elk geval ook toegankelijk maak via boeken en tijdschriften die in Sri Lanka worden uitgegeven. Ik hoef de vraag voor wie mijn werk nut heeft natuurlijk niet eenduidig te beantwoorden, laat staan dat ik een bevredigende oplossing kan vinden. Maar ik denk dat het stellen ervan mij helpt ten eerste om zo dicht mogelijk bij het perspectief te blijven van mensen in politieke minderheidsposities. Ten tweede om analy-

tisch en kritisch om te gaan met de dynamiek van machtsverhoudingen waarin het onderzoek zich afspeelt, en tenslotte om mijn onderzoeksagenda mede te laten bepalen door de belangen en wensen van mensen voor wie het heersende discours geen ruimte laat. Dat betekent iets anders dan louter multi-dimensionaliteit en meerstemmigheid (*polyvocality*). Het betekent – zeker in een conflictsituatie – kiezen aan welke kant je staat, en welke stemmen je wilt helpen door te dringen tot wetenschap en politiek.

Hierboven heb ik iets weergegeven van mijn ervaringen met onderzoek in een oorlogssituatie, en ik heb mijn reflecties daarover geplaatst in het kader van de feministische antropologie. Dat confronteerde mij met gevoelens van onmacht en verwarring, met idealen die nooit werkelijkheid zullen worden. Meer dan ooit heb ik zelf vragen over wat ik al deze jaren heb voorgestaan. Regelmatig wil ik deze vragen liever uit de weg gaan en vluchten in werk dat fysiek en emotioneel minder vergt. Over één antwoord ben ik intussen wel zeker: hoewel ik een realistischer beeld heb van wat kan en vooral niet kan, ben ik geen cynica geworden die op de vlucht is voor haar eigen idealen. Ik heb mij eraan kunnen vasthouden wanneer het onderzoek bij tijden zinloos en richtingloos leek. Mijn persoonlijke betrokkenheid bij vluchtelingen in Sri Lanka hielp me, wanneer ik de moed had opgegeven, om met mijn onderzoek door te gaan en een weg te vinden tussen oorlog en idealen.

Literatuur

- Banuri, T. (1990). Modernization and its discontents: a cultural perspective on the theories of development. In F.A. Marglin & S.A. Marglin (Eds.), *Dominating Knowledge* (pp.73-101). Oxford: Clarendon Press.
- Brandt, E. (1996). Agressie, cultuur en verschrikking: thematiseringen van geweld in antropologisch onderzoek (Besprekingsartikel). *Focaal*, 28, 117-125.
- Green, L. (1995). Living in a state of fear. In Carolyn Nordstrom & Antonius Robben (Eds.), *Fieldwork under fire. Contemporary studies of violence and survival* (pp.105-128). Berkeley/ Los Angeles/ London: University of California Press.
- Griffiths, M. (1995). *Feminisms and the self. The web of identity*. London/ New York: Routledge.
- Moghadam, V. (Ed.), 1994, *Identity Politics and Women: Cultural Reassertions and Feminisms in International Perspective*, Boulder. CO/Oxford: Westview Press.
- Nordstrom, C. (1995). Creativity and Chaos; War on the Front Lines. In Carolyn Nordstrom & Antonius C.G.M. Robben (Eds.), *Fieldwork under Fire; Contemporary Studies on Violence and Survival* (pp.129-153). Berkeley/ Los Angeles/ London: University of California Press.
- Nordstrom, C. & A. Robben (Eds.) (1995), *Fieldwork under fire. Contemporary studies of violence and survival*. Berkeley/ Los Angeles/ London: University of California Press.
- Olujic, M.B. (1995). Coming home. The Croatian war experience. In Carolyn Nordstrom & Antonius Robben (Eds.), *Fieldwork under fire. Contemporary studies of violence*

and survival (pp.186-204). Berkeley/ Los Angeles/ London: University of California Press.

Scheper-Hughes, N. (1992). *Death without weeping: the violence of everyday life in Northern Brasil*. Berkeley/ Los Angeles/ Oxford: University of California Press.

Schrijvers, J. (1983). Cultuur als camouflage: westerse weerstanden tegen vrouwen als ontwikkelingsrelevant onderwerp. *Internationale Spectator*, xxvii, 556-562.

Schrijvers, J. (1985). *Mothers for life: Motherhood and marginalisation in the North-Central Province of Sri Lanka*. Delft: Eburon (proefschrift Leiden).

Schrijvers, J. (1990). Transformatie in feministisch perspectief: naar nieuwe epistemologische uitgangspunten. In Britt Fontaine, Peter Kloos & Joke Schrijvers (Eds.), *De crisis voorbij* (pp.69-89). Leiden: DSWO Press.

Schrijvers, J. (1991). Dialectics of a dialogical ideal: studying down, studying sideways and studying up. In Lorraine Nencel & Peter Pels (Eds.), *Constructing knowledge. Authority and critique in social science* (pp.162-179). London/ Newbury Park/ New Delhi: SAGE Publications.

Schrijvers, J. (1992). *De Boederschap van het vijfde ontwikkelingsdecennium* (Inaugurale Rede, Universiteit van Amsterdam). Utrecht: Jan van Arkel/ Amsterdam: InDRA.

Schrijvers, J. (1993a). Motherhood experienced and conceptualised: changing images in Sri Lanka and the Netherlands. In Diane Bell, Pat Caplan & Wazir Jahan Karim (Eds.), *Gendered fields. Women, men & ethnography* (pp.143-158). London en New York: Routledge.

Schrijvers, J. (1993b). Towards increased autonomy? Peasant women's work in the North-Central province of Sri Lanka. In Saraswati Raju & Deipica Bagchi (Eds.), *Women and work in South Asia. Regional patterns and perspectives* (pp.211-223). London en New York: Routledge.

Schrijvers, J. (1995a). De ontheemden in Sri Lanka. *Athe-*

neum Illustre, 1, 30-34.

Schrijvers, J. (1995b). Participation and power: a transformative feminist research perspective. In Nici Nelson & Susan Wright (Eds.), *Power and participatory development; theory and practice* (pp.19-29). London: Intermediate Technology Publications.

Schrijvers, J. (1996). Inter-ethnic violence between Tamils and Muslims in Eastern Sri Lanka. In Jan Abbink, Peter Kloos, Mattijs van de Port & Joke Schrijvers, *Societies of Fear* (pp.55-79). Utrecht: CERES/ ISOR.

Schrijvers, J. (1997). Internal refugees in Sri Lanka; the interplay of ethnicity and gender. *European Journal of Development Research*, 9 (2), 62-82.

Schrijvers, J. (1998). *Negotiating the constructs of 'womanhood', 'Tamilness' and 'the refugee'*. Paper gepresenteerd op de South Asian Conference on Gender: 'Looking back, looking forward, strategies for the future', Colombo: 27-30 April.

Stepputat, F. (1994). Repatriation and the politics of space: the case of the Mayan Diaspora and return movement. *Journal of Refugee Studies*, 7, 2/3: 175-186.

Waal, A. de (1993, July 16). In the disaster zone: anthropologists and the ambiguity of aid. *Times Literary Supplement*, 5-6.

Noten

1. Met dank aan de (gast)redactie en de referenten voor hun opmerkingen over een eerdere versie van dit artikel. Karin Willems bedank ik voor haar betrokkenheid, haar commentaar en haar aanhoudende strijdbaarheid.
2. In Sri Lanka wordt de Moslimgemeenschap als een aparte etnische groep beschouwd.